व्याकरणपरिचय: —

दशगणा:

नीलेश बोडस
neelesh.bodas@gmail.com
23/04/2016
Session recording here

वन्दनम्

येनाक्षरसमाम्नायम् अधिगम्य महेश्वरात्

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचिम् भाष्यकारं पतञ्जलिम्

पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

पदम्

- वाक्यम् = पदसमूहः ।
- पदम् = सुबन्तम् (नामपदम्) / तिङन्तम् (क्रियापदम्)
- सुप् + अन्तम् = सुबन्तम् । तिङ् + अन्तम् = तिङन्तम् ।
- ये प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः आगच्छन्ति, ते **सुप्-प्रत्ययाः** ।
- प्रातिपदिकम् + सुप्-प्रत्ययः = नामपदम् । यथा - राम + औ = रामौ ।
- ये प्रत्ययाः धातुभ्यः आगच्छन्ति, ते **तिङ्-प्रत्ययाः** ।
- धातुः + तिङ्-प्रत्ययः = क्रियापदम् । यथा - अस् + ति = अस्ति ।

धातुः + तिङ्-प्रत्ययः = क्रियापदम्

धातवः

- प्रायः द्विसहस्रः धातवः (2000)
- विभागद्वयम् - परस्मैपदिनः / आत्मनेपदिनः ।
- ये धातवः उभयोः पदयोः प्रयुज्यन्ते ते उभयपदिनः ।

तिङ्-प्रत्ययाः

- प्रत्येकस्य लकारस्य अष्टादश तिङ्-प्रत्ययाः ।
- त्रयः पुरुषाः X त्रीणि वचनानि = नव प्रत्ययाः परस्मैपदस्य । तथैव नव आत्मनेपदस्य ।

धातुरूपाणि

सर्वेषां धातूनाम् रूपाणि समानानि न भवन्ति -

पठ्	क्री	अस्	दा	नृत्	आप्
पठति	क्रीणाति	अस्ति	ददाति	नृत्यति	आप्नोति

धातु: + **विकरणप्रत्यय:** + तिङ्-प्रत्यय: = क्रियापदम्

भिन्नानां धातूनां विकरणप्रत्यया: भिद्यन्ते, अत: रूपाणि भिद्यन्ते ।

येषां विकरणप्रत्यया: समाना: सन्ति, तेषां रूपाणि अपि समानानि सन्ति ।

विकरणप्रत्यया:

संस्कृते **दश** विकरणप्रत्यया: सन्ति । अत: धातूनाम् अपि **दश** गणा: कृता: ।

प्रत्येकस्य गणस्य एक: विकरणप्रत्यय:, अत: प्रत्येकस्य गणस्य सर्वेषां धातूनां रूपाणि समानानि भवन्ति ।

प्रत्येकस्य गणस्य नाम तस्य गणस्य प्रथमधातुम् अनुसृत्य निर्मितम् अस्ति ।

यथा -
प्रथमगणस्य प्रथम: धातु: = भू । अत: प्रथमगणस्य नाम = भ्वादिगण: ।
अष्टमगणस्य प्रथम: धातु: = तन् । अत: अष्टमगणस्य नाम = तनादिगण: ।
आदय: ।

प्रथमः गणः - भ्वादिगणः - विकरणप्रत्ययः "अ"

पठ् + **अ** + ति = पठति वन्द् + **अ** + ते = वन्दते

प्रथमगणस्य विकरणप्रत्ययः "अ"कारः धातौ **गुणादेशं** कारयति ।

गुणादेशः
इ / ई → ए
उ / ऊ → ओ
ऋ / ॠ → अर्

जि + अ + ति
→ जे + अ + ति [गुणादेशः]
→ जयति [अयादिसन्धिः]

भू + अ + ति
→ भो + अ + ति [गुणादेशः]
→ भवति [अयादिसन्धिः]

तॄ + अ + ति
→ तर् + अ + ति [गुणादेशः]
→ तरति

गुणादेश: कुत्र भवति?

1) धातो: **अन्तिमवर्ण:** यदि इ/ई/उ/ऊ/ऋ/ॠ अस्ति तर्हि गुणादेश: भवति ।

जि → जयति । नी → नयति । भू → भवति । तृ → तरति ।

2) धातो: **उपधावर्ण:** यदि इ/उ/ऋ अस्ति तर्हि गुणादेश: भवति ।

तिप् → तेपते । क्रुश् → क्रोशति । कृष् → कर्षति ।

क्रीड् - क्रीडति । कूज् - कूजति । अत्र उपधावर्ण: दीर्घ: अस्ति, अत: गुणादेश: न भवति ।

षष्ठः गणः - तुदादिगणः - विकरणप्रत्ययः "अ"

षष्ठगणस्य विकरणप्रत्ययः "अ"कारः धातौ **गुणादेशं न कारयति** ।

लिख् + अ + ति = लिखति

तुद् + अ + ति = तुदति

क्षिप् + अ + ति = क्षिपति

ज्ञातव्यम् - तुदादिगणस्य अन्येपि केचन विशेषाः सन्ति, परन्तु तेषां विषये अत्र न पश्यामः ।

दशमः गणः - चुरादिगणः - विकरणप्रत्ययः "अय"

कथ् + **अय** + ति = कथयति

दशमगणस्य विकरणप्रत्ययः "अय" अपि धातौ **गुणादेशं** कारयति ।

विद् + अय + ते
→ वेद् + अय + ते [गुणादेशः]
→ वेदयते

चुर् + अय + ति
→ चोर् + अय + ति [गुणादेशः]
→ चोरयति

गुणादेशः	
अन्तिमवर्णः	**उपधावर्णः**
इ / ई → ए	इ → ए
उ / ऊ → ओ	उ → ओ
ऋ / ॠ → अर्	ऋ → अर्

चतुर्थः गणः - दिवादिगणः - विकरणप्रत्ययः "य"

चतुर्थगणस्य विकरणप्रत्ययः "य" धातौ **गुणादेशं न कारयति ।**

नृत् + य + ति = नृत्यति

युध् + य + ते = युध्यते

क्षिप् + य + ति = क्षिप्यति

खिद् + य + ते = खिद्यते

प्रथम-चतुर्थ-षष्ठ-दशमगणाः - संक्षेपः

	धातुसङ्ख्या	विकरणप्रत्ययः	धातौ गुणादेशः	उदाहरणम्
भ्वादिगणः	~1000	अ	भवति	जि → जयति
दिवादिगणः	~150	य	न भवति	नृत् → नृत्यति
तुदादिगणः	~150	अ	न भवति	लिख् → लिखति
चुरादिगणः	~500	अय	भवति	चुर् → चोरयति

2000 धातुभ्यः 1800 धातवः (= 90%) एतेषु चतुर्षु गणेषु सन्ति !

नवमः गणः - क्र्यादिगणः - विकरणप्रत्ययः ना / नी / न

क्री**णा**ति	क्री**णी**तः	क्री**णन्**ति
क्री**णा**सि	क्री**णी**थः	क्री**णी**थ
क्री**णा**मि	क्री**णी**वः	क्री**णी**मः

पुष् + ना + ति = पुष्णाति ।

ज्ञा + ना + ति = जानाति ।

अश् + ना + ति = अश्नाति ।

गृह् + ना + ति = गृह्णाति

वृ + नी + ते = वृणीते

मी + नी + ते = मीनीते

पञ्चमः गणः - स्वादिगणः - विकरणप्रत्ययः नु / नो

आप्**नो**ति	आप्**नु**तः	आप्**नु**वन्ति
आप्**नो**षि	आप्**नु**थः	आप्**नु**थ
आप्**नो**मि	आप्**नु**वः	आप्**नु**मः

शक् + नो + ति = शक्नोति

सु + नो + ति = सुनोति

अश् + नु + ते = अश्नुते

चि + नु + ते = चिनुते

सि + नु + ते = सिनुते

अष्टमः गणः - तनादिगणः - विकरणप्रत्ययः उ / ओ

तनोति	तनुतः	तन्वन्ति
तनोषि	तनुथः	तनुथ
तनोमि	तनुवः	तनुमः

स्मर्तव्यम् - अत्र विकरणप्रत्ययः नो / नु नास्ति । विकरणप्रत्ययः तु केवलम् उ/ओ अस्ति । अत्र नकारः तु धातोः नकारः अस्ति । । यथा - तन् + ओ + ति = तनोति ।

कृ + ओ + ति = करोति ।

मन् + उ + ते = मनुते ।

द्वितीयः गणः - अदादिगणः - विकरणप्रत्ययः नास्ति

अस् + ति = अस्ति

ब्रू + ते = ब्रूते

या + ति = याति

शास् + ति = शास्ति

स्ना + ति = स्नाति

हन् + ति = हन्ति

अद् + ति = अत्ति

आस् + ते = आस्ते

तृतीयः गणः - जुहोत्यादिगणः - द्वित्वं भवति

दा + ति $\xrightarrow{\text{द्वित्वम्}}$ दा + **दा** + ति $\xrightarrow{\text{अन्यपरिवर्तनम्}}$ **द** + दा + ति

भी + ति = बिभेति

हु + ति = जुहोति

धा + ति = दधाति

हा + ति = जहाति

मी + ते = मिमीते

सप्तमः गणः - रुधादिगणः- विकरणप्रत्ययः न / न्

विशेषः - सप्तमगणस्य विकरणम् **धातोः अन्तिमवर्णात् पूर्वम् आगच्छति ।**

भिद् + **न** + ति

→ भि **न** द् + ति

→ भि न त्ति

रुध् + न + ति = रुणद्धि

छिद् + न + ति = छिनत्ति

भुज् + न + ति = भुनक्ति

युज् + न् + ते = युङ्क्ते

दश धातुगणा: - संक्षेप: (1)

गणस्य नाम	विकरणम्	उदाहरणम् (परस्मैपदम्)	उदाहरणम् (आत्मनेपदम्)
भ्वादिगण:	अ	पठ् + **अ** + ति = पठति	वन्द् + **अ** + ते = वन्दते
अदादिगण:	**X**	अस् + **X** + ति = अस्ति	ब्रू + **X** + ते = ब्रूते
जुहोत्यादिगण:	X (*द्वित्वम्*)	दा + **(द्वित्वम्)** + ति = ददाति	भी + **(द्वित्वम्)** + ते = बिभीते
दिवादिगण:	य	नृत् + **य** + ति = नृत्यति	युध् + **य** + ते = युध्यते
स्वादिगण:	नु / नो	आप् + **नो** + ति = आप्नोति	शक् + **नु** + ते = शक्नुते

दश धातुगणा: - संक्षेप: (2)

गणस्य नाम	विकरणम्	उदाहरणम् (परस्मैपदम्)	उदाहरणम् (आत्मनेपदम्)
तुदादिगण:	अ	लिख् + **अ** + ति = लिखति	मिल् + **अ** + ते = मिलते
रुधादिगण:	न / न्	छिद् + **न** + ति = छिनत्ति	युज् + **न्** + ते = युङ्क्ते
तनादिगण:	उ / ओ	तन् + **ओ** + ति = तनोति	वन् + **उ** + ते = वनुते
क्र्यादिगण:	ना / नी / न	क्री + **ना** + ति = क्रीणाति	धू + **नी** + ते = धुनीते
चुरादिगण:	अय	कथ् + **अय** + ति = कथयति	गण् + **अय** + ते = गणयते

दशगणाः - कारिका

भ्वाद्यदादि जुहोत्यादिः दिवादिः स्वादिरेव च ।

तुदादिश्च रुधादिश्च तनादिक्रीचुरादयः॥

अभ्यासः - 1

प्रश्नः - निम्नलिखितेषु गीताश्लोकेषु स्थितानां क्रियापदानां गणं निदर्शयत ।

1. सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति [1.29]

2. नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः [2.23]

3. तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव [3.1]

4. योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये [5.11]

5. तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् [6.34]

अभ्यासः - 2

6. यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः [9.25]

7. तदहं भक्त्युपहृतम् अश्नामि प्रयतात्मनः [9.26]

8. यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् [9.27]

9. विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः [11.28]

10. ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहितेरताः [12.4]

11. पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः [15.13]

समर्पणम्

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मिलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः
सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चित् दुःखभाक् भवेत् ॥